

«ПРОЄКТ Д. В. К.» У ПІДГОТОВЦІ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА В РОСІЇ

У статті проаналізовано зміст «Проекту Д. В. К.» — документа з архіву Г.П. Галагана, в якому йдеться про поступове скасування кріпацтва через звільнення новонароджених селянських дітей. З'ясовано, що автором його був заможний український поміщик і російський урядовець Дем'ян Васильович Кочубей (1786–1859). Документ, імовірно, було складено 1856 р., коли в Росії розпочиналася підготовка селянської реформи. Встановлено, що пропозиціям Д.В. Кочубея передувала низка схожих проєктів, які з'являлися з кінця XVIII ст. «Проект Д. В. К.» залишився нездійсненим, бо не міг гарантувати позитивного вирішення селянського питання.

Ключові слова: «Проект Д. В. К.», Дем'ян Васильович Кочубей, кріпосне право, селянська реформа.

Yevhen Kovalev

“D. V. K. PROJECT” IN PREPARATION OF THE EMANCIPATION REFORM IN RUSSIA

The article is devoted to the study of the content of “D. V. K. Project”. This text proposes to abolish serfdom in Russia by liberating newborn peasant children. The project was created by Russian statesman and Ukrainian landowner Demian Kochubey (1786–1859) and probably dates from 1856, when the preparation of the Emancipation Reform began in Russia. Kochubey's proposals were preceded by a number of similar projects, which began to appear from the end of the 18th century. “D. V. K. Project” remained unrealized because it could not guarantee a positive solution to the agrarian question.

Key words: “D. V. K. Project”, Demian Kochubey, serfdom, Emancipation Reform.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Ковальов Є., 2020

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігаються документи з родинного архіву Григорія Павловича Галагана (1819–1888), багатого поміщика Чернігівської та Полтавської губерній і громадського діяча, які є цінними джерелами для дослідження соціально-економічної історії Лівобережної України XIX ст. Між ними є тексти, за якими можна з'ясувати, як відбувалася ідеологічна підготовка української землевласницької спільноти до скасування кріпацтва, оскільки Г.П. Галаган брав активну участь у розробці й здійсненні селянської реформи.

У цьому комплексі текстів нашу увагу привернув документ під назвою «Проект Д. В. К.». Це стислий проєкт скасування кріпацтва, переписаний рукою Г.П. Галагана¹⁸³. Проєктом передбачалося, що починаючи з певної дати, наприклад з 1 січня 1857 р., всі діти, котрі народжуватимуться у селян-кріпаків, вважатимуться вільними від кріпацтва з дня їхнього народження. Вони мешкатимуть разом зі своїми батьками, але поміщики

будуть позбавлені права розпоряджатися їхньою особою. Окрім надання свободи новонародженим селянським дітям, пропонувалося щорічне звільнення поміщиками селян окремими родинами. Протягом 21 року, до досягнення повноліття першими дітьми, народженими вільними, всі поміщицькі селяни мали бути поступово звільнені від кріпацтва. Селян передбачалося звільняти без землі, проте зазначалося, що поміщик згодом надавав би звільненим земельні наділи на певних умовах. Коли всі кріпаки будуть звільнені, а це, як сподівався укладач проєкту, мало статися значно швидше, ніж за 21 рік, селяни повинні утворити громаду, якій поміщик надасть землю у вічне володіння за умови спільного відробітку за неї повинностей упродовж 7 років. За поміщиком залишалося право під час розподілу землі, відданої селянам, на власний розсуд визначити розмір наділу кожного селянського господарства. При цьому селянська земля мала залишатися у громадському (общинному) володінні («на правах земли общественной»). Впорядкувавши таким чином селянське землеволодіння, поміщик звільнявся

¹⁸³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 6946. Проєкт Д. В. К. 2 арк.

від відповідальності за виконання селянами повинностей на користь держави.

Коли й ким було укладено цей проект? Зважаючи на пропозицію приступити до звільнення новонароджених дітей кріпаків з 1 січня 1857 р., можна припустити, що проект з'явився у 1856 р. То був початок царювання Олександра II, коли було розроблено низку проектів скасування кріпацтва, а у правлячих колах починалася підготовка селянської реформи (Зайончковский П.А., 1968. С. 63–67; Захарова Л.Г., 1984. С. 25–53). Г.П. Галаган не міг бути автором проекту, про який ідеться, бо дотримувався зовсім інших принципів щодо вирішення селянського питання. У його власному проекті «Про кріпацький стан у теперішній час і про можливість його скасування», створеному в 1857 р., пропонувалося одночасне звільнення від кріпацтва всіх селян, не розтягуючи це на тривалий час, з обов'язковим наділенням їх землею за викуп поміщикам¹⁸⁴. Вочевидь, Г.П. Галаган не складав «Проект Д. В. К.», а тільки переписав його для себе. Щоб дізнатися, хто був автором цього проекту, треба з'ясувати, що означає ініціальна аббревіатура в заголовку документа, яка, напевно, приховує автора. У розгалуженій мережі спілкування Г.П. Галагана була лише одна людина, котрій пасують такі ініціали, — Дем'ян Васильович Кочубей (1786–1859), дядько його дружини Катерини Василівни, уродженої Кочубей.

Д.В. Кочубей належав до знатної та заможної української дворянської родини, котра з кінця XVIII ст. мала чималу вагу в російському чиновному світі. Завдячуючи Віктору Павловичу Кочубею (1768–1834), важливому державному діячу часів царювань Олександра I та Миколи I, чия кар'єра увінчалася званням канцлера та князівським титулом, Кочубеї увійшли до лав петербурзької аристократії. В.П. Кочубей вважав своїм родинним обов'язком дбати про двоюрідних племінників — Дем'яна, Василя, Олександра й Аркадія, турбуючись про їхнє світське виховання та просування по службі.

Дем'ян Кочубей навчався в петербурзькому пансіоні французького емігранта абата Ш.Д. Ніколя в товаристві дітей столичної аристократії. Ще в дитинстві він був записаний до гвардії, згодом вважався на службі в Колегії іноземних справ, а з 1809 р. служив у Твері в канцелярії принца Георгія Ольденбургського, тверського генерал-губернатора й головного директора шляхів сполучень. Під час російсько-французької війни 1812 р. Д.В. Кочубей вступив на військову службу. З нього вийшов хоробрий офіцер, і він не раз у бою доводив свою звитягу. У 1820 р., будучи вже полковником, Д.В. Кочубей повернувся на цивільну службу. Приводом для цього було те, що йому

довелося стати свідком жорстокого придушення заворушень у Чугуївських військових поселеннях; невдоволений аракеєвськими порядками, він вирішив залишити армію (Кочубей А.В., 1890. С. 187). Свою цивільну кар'єру Д.В. Кочубей завершив на високій посаді члена Державної ради, яку обійняв у 1842 р. Він заслужив чин дійсного таємного радника й був відзначений багатьма орденами (Модзалевский В.Л., 1910. Т. 2. С. 540–541). Старий холостяк, він мешкав у Петербурзі в оточенні численної рідні.

Д.В. Кочубей був багатим поміщиком, власником близько тисячі душ кріпаків. У його маєтку в с. Ярославець Глухівського повіту Чернігівської губернії наприкінці 1850-х рр. мешкало 793 душі кріпосних селян чоловічої статі (Приложения к рудам редакционных комиссий, 1860. Т. 6. С. 4).

На селянське питання Д.В. Кочубей звернув увагу, імовірно, ще замолоду, під впливом свого знаменитого дядька В.П. Кочубея, котрий на початку правління Олександра I брав участь в обговоренні заходів, спрямованих проти кріпацтва (Семевский В.И., 1888. Т. 1. С. 242–243). А.В. Кочубей, брат Дем'яна Васильовича, у своїх спогадах зазначав, що обидва вони, буваючи у В.П. Кочубея, чули від нього, що Олександр I має намір скасувати кріпосне право. «Це повідомлення дяді всіх дуже здивувало. Я та брат після від'їзду гостей звернулися до нього з питанням: чи треба тримати в таємниці те, що він розповів. Дядя нас переконав у зворотному, кажучи, що, навпаки, треба про це розмовляти більше, тому що це є неминучим і незабаром мусить статися» (Кочубей А.В., 1890. С. 33). Молоді Кочубеї саме так і чинили.

Селянським питанням Д.В. Кочубей цікавився до самої смерті. Він приділяв чимало уваги пошуку відповідей на це питання, яке на початку правління Олександра II набувало дедалі більшої значущості в урядовій політиці та громадській думці (РБС. [Т. 9]. С. 382.). Та кз'явився «Проект Д. В. К.», автором якого, на нашу думку, був саме Д.В. Кочубей.

Г.П. Галаган, котрий завдяки шлюбу з Катериною Кочубей увійшов до кочубеївського родинного кола, підтримував близькі дружні взаємини з дядьками своєї дружини, що засвідчує їхнє тривале листування. З лібералізацією суспільного життя на початку царювання Олександра II цей щирий прибічник скасування кріпацтва чуйно стежив за ставленням громадськості до проблеми «емансипації», як тоді йменувалося звільнення кріпаків, і прагнув ознайомитися з проектами її розв'язання. Тому, вочевидь, Г.П. Галаган не міг оминати увагою «Проект Д. В. К.». Хоча цей документ і не відповідав його власній точці зору на се-

¹⁸⁴ IP НБУВ. Ф. I. Од. зб. 6949. Галаган Г. О крепостном состоянии в настоящее время и о возможности его уничтожения. 15 апреля 1857 г. Арк. 23 зв.

лянське питання, але жодним голосом на користь «емансипації» не можна було нехтувати.

Тепер з'ясуємо, яким був «ідеологічний родовід» «Проекту Д. В. К.», тобто чи висловлювалися раніше пропозиції щодо розв'язання селянського питання, схожі на думки Д.В. Кочубея, а насамкінець помірковано про можливість здійснення цього проекту.

У російському суспільно-політичному дискурсі концепція поступової ліквідації кріпацтва через звільнення новонароджених дітей кріпаків виникла, наскільки нам відомо, наприкінці XVIII ст. П. Бартенев опублікував свідчення графа Д.М. Блудова (1785–1864), державного діяча, котрий доклав чимало зусиль для підготовки скасування кріпосного права та ґрунтовно знався на історії селянського питання, про те, що Катерина II особисто склала законопроект, за яким усім дітям кріпаків, що народяться після 1785 р., мала бути надана свобода. Очевидно, цей захід пов'язувався з Жалуваною грамотою дворянству, котра з'явилася тоді ж. «Таким чином, — зауважив П. Бартенев, — передбачалося одночасно ошчасливити обидві сторони!» — себто і дворян, і селян (Кичеев П.Г., 1865. Стб. 248). Утім, П. Бартенев ніколи не бачив цього документа й не знав, чи зберігся він. Немає певності, що цей документ взагалі існував. Як би там не було, але видається вкрай мало ймовірним, щоб Катерина II, котра закріпачила селянство Лівобережної України та Слобожанщини й не наважувалася суттєво обмежувати поміщицьку владу, свідомо збиралася розпочати скасування кріпосного права, навіть настільки неквапливо, як звільнення новонароджених.

За царювання Олександра I селянське питання залишалося важливою проблемою у внутрішній політиці уряду. Серед пропозицій, спрямованих на її розв'язання, привертає увагу проект О.Ф. Малиновського (1762–1840), історика, управляючого Московським архівом Колегії іноземних справ, складений у 1818 р. для О.А. Аракчеєва, котрий непокоївся через поширення чуток про звільнення кріпаків (Дубровин Н., 1883. С. 235). О.Ф. Малиновський вважав, що скасування кріпосного права має відбуватися поступово, бо одночасне звільнення селянства може призвести до безладдя. Тому він запропонував звільнити дітей кріпаків, які народилися після 1812 р. й народжуватимуться надалі. Таким чином, на його думку, селянство буде нагороджене за стійкість та мужність, продемонстровані під час наполеонівського вторгнення до Росії. Діти, котрі виростатимуть вільними, привчаться користуватися своєю свободою без порушення громадської безпеки. Інші селяни мали залишитися власністю своїх поміщиків. Тож кріпацтво мало зникнути в момент смерті останнього кріпака, людини, народженої до 1812 р. При цьому О.Ф. Малиновський проектував безземельне

звільнення селян, він вважав, що поки підростатимуть вільні діти кріпаків, поміщики матимуть вдосталь часу, аби влаштувати свої поземельні відносини з вільним селянством. Загалом цей проект, на думку його автора, забезпечував недоторканість приватної власності й громадський спокій за умов скасування кріпацтва (Дев'ятнадцятий век, 1872. Кн. 2. С. 150–151).

За часів правління Миколи I російські правлячі кола чимдалі дужче переймалися пошуком засобів вирішення селянського питання, намагаючись при цьому досягти майже неможливого: не руйнуючи щент засад суспільно-політичного ладу Російської імперії, якось узгодити суперечливі інтереси бюрократичної абсолютистської монархії, поміщицтва й селянства. Робота в цій царині зосереджувалася в численних урядових таємних комітетах, які діяли суто бюрократичними методами й принесли мізерні результати (Мироненко С.В., 1990. С. 100–195). Ось у такому контексті й з'являлися час від часу проекти, що передбачали звільнення новонароджених дітей кріпаків.

У проекті, складеному групою смоленських дворян на початку 1848 р., серед низки заходів, потрібних, на їхню думку, для скасування кріпацтва, пропонувалося звільнити дітей дворових людей до семилітнього віку й тих, котрі народжуватимуться надалі (Семевский В.И., 1888. Т. 2. С. 167).

До таємного комітету, створеного 1848 р., надійшла записка невідомого автора з черговим проектом скасування кріпосного права за умови збереження в недоторканості права власності поміщиків на землю. У цьому проекті пропонувалося провести ревізію (перепис податного населення) та після цього визнавати новонароджених дітей кріпаків вільними. Таким чином, на думку автора, кріпацтво мало поступово зникнути без заворушень і зазіхань на поміщицьку власність. Поземельні відносини між поміщиками та вільним селянством мали бути влаштовані на підставі добровільних угод (Дев'ятнадцятий век, 1872. Кн. 2. С. 203–204).

Тоді ж з'явився документ, що містив аргументовану критику проектів поступового скасування кріпацтва, де передбачалося розпочати звільнення кріпаків з новонароджених дітей. Ідеться про записку міністра внутрішніх справ Л.О. Перовського «Про скасування кріпосного стану в Росії», складену в листопаді 1845 р. Її розглядав таємний комітет 1846 р. Л.О. Перовський вважав, що негайне цілковите скасування кріпацтва є неможливим, позаяк селянство начебто ототожнює свободу з безладдям, тому уряду варто вдатися до поступового обмеження влади поміщика над селянином. Неможливо, на його думку, звільнити від кріпацтва новонароджених дітей, бо, по-перше, це з часом призведе до появи маси неосілих

людей, котрих поміщики не зможуть утримувати у своїх маєтностях (принагідно зауважимо, що побоювання такої «пролетаризації» селянства було важливим аргументом противників безземельного звільнення кріпаків), а по-друге, варто очікувати конфліктів у селянському середовищі між уже звільненими й тими, хто залишатиметься у кріпосній залежності; непорозуміння на цьому ґрунті отруюватимуть життя селянських родин: «Молодші брати будуть вільними, старші — кріпаками, — писав Л.О. Перовський, — рости вони мають разом, а, зрештою, куди їх опісля подіти?» (Семевский В.И., 1888. Т. 2. С. 141. Прим. 1).

На початку царювання Олександра II поширилися чутки про те, що діти кріпаків, народжені після коронації нового царя в 1856 році, визнаватимуться вільними. М.І. Тургенев (1789–1871), засадничий противник кріпосного права, декабрист і політичний емігрант, не схвалював такого засобу звільнення селянства, але зауважив у своїй статті «Про силу та дію рескрипту 20 листопада 1857 року», датованій 5 березня 1858 року й опублікованій у безцензурному паризькому виданні «Русский заграничный сборник»: «...Коли, після вступу на престол імператора Олександра II, дійшла до мене чутка, що першим заходом після коронації буде звільнення всіх, хто з цього часу народжуватиметься у кріпацькому стані, то душа моя сповнилася найживішою радості, найсолодкішого захвату при думці, що в новому царюванні всі новонароджені вступатимуть у життя осяяні світлом правдивим, яке просвічує кожну людину, що приходить на світ (Іоанн, 1:9). Бог хай допомагає йому, доброму та народодлюбному, звільнити назавжди і немовлят, і старих, отців і матерів! Коли та якому царю, якому смертному випадала більш велика, більш достойна, більш свята справа?» (Тургенев Н.И., 1859. С. 17).

До речі, «Проект Д. В. К.» з'явився саме в рік коронації Олександра II. Можливо, тогочасні чутки про звільнення від кріпацької залежності новонароджених селянських дітей спричинили укладення цього тексту.

Олександр II не звільнив дітей кріпаків після своєї коронації, однак незабаром розпочалася підготовка селянської реформи, завдячуючи якій 1861 р. з кріпосним правом було покінчено.

Отже, проекти поступового скасування кріпацтва через надання свободи новонародженим дітям передбачали розтягнення «емансипації»

на доволі тривалий час, щоб дати поміщикам можливість адаптуватися до соціально-економічних інновацій та почуватися захищеними. Авторам цих проектів, напевно, здавалося, що повільне здійснення реформи унеможливить селянську революцію. Проте проекти такого штибу не мали істотного впливу на розв'язання селянського питання в Росії, оскільки, гадаємо, не містили достатніх гарантій позитивного результату реформи.

Ця думка підтверджується світовим досвідом. У XIX ст. в Новому Світі для скасування рабства вживалися засоби, дуже схожі на заходи з ліквідації кріпацтва в Росії, запропоновані у «Проекті Д. В. К.». У країнах Латинської Америки та колоніях європейських держав у Вест-Індії запроваджувалися «закони про вільне лоно», за якими діти рабів від народження визнавалися вільними. Проте далеко не завжди вдавалося викоринити рабство таким чином, нерідко згодом доводилося вживати додаткових заходів для його остаточного знищення. Наведемо промовисті приклади.

Рескриптом короля Данії Крістіана VIII в данських колоніальних володіннях у Вест-Індії (кілька Віргінських островів) діти рабів, народжені від 28 червня 1847 року, дня народження його дружини королеви Кароліни Амалії, визнавалися вільними, а загалом рабство мало бути скасовано впродовж 12 років (Petersen B., 1855. S. 93). Однак невдовзі у Данській Вест-Індії спалахнуло повстання рабів, що примусило генерал-губернатора Петера фон Шольтена 3 липня 1848 р. опублікувати прокламацію про негайне скасування рабства (Bergsøe A.F., 1853. S. 617).

У Бразилії «закону Ріо Бранко», ухваленого 1871 р., одного з латиноамериканських «законів про вільне лоно», виявилось недостатньо для того, щоб цілком позбутися рабства, і знадобився «Золотий закон» 1888 р., що остаточно заборонив рабовласництво в цій країні (Conrad R.E., 1972).

Тож очевидно, що в XIX ст. найефективнішим методом скасування права власності на людей (кріпацтва, або рабства) було його суцільне знищення раз і назавжди, саме так, як зрештою сталося в Росії 1861 р. Щодо цього, безперечно, правдивою є заувага, що поганим буде той хазяїн, котрий відрубуватиме хвіст своєму собаці частинами, а не одним махом. Утім, «Проект Д. В. К.» є, на нашу думку, важливою пам'яткою «емансипаційного» дискурсу того часу, коли в Росії розпочиналася підготовка селянської реформи.

ДЖЕРЕЛА

1. Десятилетие: исторический сборник, издаваемый Петром Бартевым. М.: Тип. Ф. Иогансон, 1872. Кн. 2. 296 с.
2. Дубровин Н.Ф. Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I. СПб.: Тип. Имп. академии наук, 1883. 533 с.
3. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. 3-е изд. М.: Просвещение, 1968. 368 с.

4. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856–1861. М.: Изд-во Московского ун-та, 1984. 256 с.
5. Кичеев П.Г. Салтычиха. *Русский архив*. 1865. Вып. 2. Стб. 247–256.
6. Кочубей А.В. Семейная хроника. СПб.: Тип. бр. Пантелеевых, 1890. 314 с.
7. Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия: Политическая история России первой половины XIX столетия. М.: Мысль, 1990. 235 с.
8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. К.: Тип. Т-ва Г.Л. Фронцкевич и Ко, 1910. Т. 2. 720 с.
9. Приложения к Трудам редакционных комиссий. Сведения о помещичьих имениях. Т. 6. СПб., 1860. 540 с. разд. паг.
10. Русский биографический словарь (РБС). Т. 9: Кнаппе-Кюхельбекер. СПб.: Имп. Рус. ист. об-во, 1903. 708 с.
11. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века: в 2 т. СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1888.
12. Тургенев Н.И. О силе и действии рескрипта 20 ноября 1857 года. *Русский заграничный сборник*. Париж, 1859. Ч. 2, тетрадь 2. 36 с.
13. Bergsøe, Adolph Frederik. Den danske Stats Statistik. København, 1853. Bd. 4. 976 s.
14. Conrad, Robert Edgar. The Destruction of Brazilian Slavery 1850–1888. Berkeley: University of California Press, 1972. 344 p.
15. Petersen, Bernhard v. En historisk Beretning om de dansk-vestindiske Øer, St. Croix, St. Thomas og St. Jan. København, 1855. 284 s.

REFERENCES

1. Bartenev, P. (Ed.). (1872). *Deviatnadsatyi vek: istoricheskii sbornik*, Vol. 2, Moscow: Tip. F. Ioganson [in Russian].
2. Bergsøe, A. F. (1853). *Den danske Stats Statistik*, Vol. 4, København [in Danish].
3. Conrad, R. E. (1972). The Destruction of Brazilian Slavery 1850–1888. Berkeley: University of California Press [in English].
4. Dubrovin, N. F. (1883). Pisma glavneishikh deiatelei v tsarstvovanie imperatora Aleksandra I. S. Petersburg: Tip. Imp. akademii nauk [in Russian].
5. Kicheev, P. G. (1865). Saltychiha. *Russkiy arkhiv*, 2, 247–256 [in Russian].
6. Kochubei, A. V. (1890). Semeinaia khronika. S. Petersburg: Pantelevyi [in Russian].
7. Mironenko, S. V. (1990). *Stranitsyi tainoi istorii samoderzhavii: Politicheskaiia istoriia Rossii pervoi poloviny XIX stoletiiia*. Moscow: Mysl [in Russian].
8. Modzalevskii, V. L. (1910). *Malorossiiskii rodoslovnik*, Vol. 2, Kiev: G. L. Frontskevich i Ko [in Russian].
9. Petersen, B. (1855). *En historisk Beretning om de dansk-vestindiske Øer, St. Croix, St. Thomas og St. Jan*. København. [in Danish].
10. *Prilozheniia k Trudam redaktsionnykh komissii. Svedeniia o pomeshchichikh imeniakh*. (1860). Vol. 6, S. Petersburg [in Russian].
11. *Russkii biograficheskii slovar*. (1903). Vol. 9, S. Petersburg: Imperatorskoie Russkoie istoricheskoe obschestvo [in Russian].
12. Semevskii, V. I. (1888). *Krestianskii vopros v Rossii v XVIII i pervoi polovine XIX veka*. Vols. 1–2, S. Petersburg: Obschestvennaia polza [in Russian].
13. Turgenev, N. I. (1859). *O sile i deistvii reskripta 20 noiabria 1857 goda*. Paris: A. Franck [in Russian].
14. Zakharova, L. G. (1984). *Samoderzhavie i otmena krepostnogo prava v Rossii. 1856–1861*. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
15. Zaionchkovskii, P. A. (1968). *Otmena krepostnogo prava v Rossii*. Moscow: Prosveschenie [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 22.04.2020 р.